

Papp Szilárd

Pannonhalma és Somogyvár.

Bencés reform és építészet Magyarországon a 15–16. század fordulóján

A pannonhalmi monostor kerengőjében az északkeleti szakasz boltozatát tartó egyik sarokkonzolt mindkét oldalánál egy-egy befaragott, 1486-os évszám emeli ki a többi közül. A számok építkezésre utalnak, a kolostor utolsó, nagyszabású átépítésére a középkorban.¹ Sarokkövön való feltűnő megjelenítésük miatt a munkák egy szakaszának, esetleg az egész építkezésnek a végére vonatkozhatnak, maga az átépítés ennél persze jó néhány évvel, akár évtizeddel is korábban kezdődhetett.² A munkálatok ma megállapítható kiterjedése legalábbis hosszabb építési időt feltételez. Az ekkor álló 13. századi épületegyüttesnek nem volt ugyanis olyan része, melyhez ne nyúltak volna hozzá. A templom főszentélyét felmagasították, s ahogy a mellékszentélyeket is, csillagboltozattal fedték le. Északról kápolnát és sekrestyét építettek a templomhoz, s a déli oldalához csatlakozó kerengőt épületszárnyaival együtt elbontották, hogy helyére teljesen új, emeletes szárnyakból álló *quadrum*ot emeljenek. A kolostor e központi részén kívül álló épületek átépítéséről vagy újak emeléséről nem tudunk, de ennyi is épp elég ahhoz, hogy a munkálatok jellemzésénél a *nagyszabású* jelzőt lehessen használni. Ha az átépítés minőségét nézzük, az teljes mértékben megfelel az uralkodói építkezések Magyarországon ekkor elvárható színvonalának, elég, ha csak a Szent Benedek-kápolna függő záróköveire gondolunk. Pannonhalma, a cassinói kiváltságokkal rendelkező kolostor, a magyarországi bencés monostorok anyakolostora a 15. század nyolcvanas éveiben rangjához mindenben megfelelő, s illő újjáépítésen ment tehát keresztül.

A kolostor falai között ebben az időben négy-hat szerzetes lézengett. Apátjuk több évtizeden keresztül nem volt, s a szerzetesek száma még 1500-ban is csak tíz. Ha összevetjük ezt azzal, hogy a korábbiakban, illetve 1500 után, Tolnai Máté reformja idején több, mint negyven szerzetes is élt itt, ezek a számok nem éppen kedvező állapotokról tanúskodnak.³ E korszak Pannonhalmán fennmaradt okleveleit szemlélve mégis az derül ki, hogy a kolostor birtoklásáért világi oldalról sokszor vérre menő civakodás zajlott, melynek során akár a római kúriában való személyes közbenjárás sem lehetett elég drága, ha attól eredmény volt remélhető.⁴ Ennek természetesen az apátság vagyoni helyzete volt az oka. Pannonhalma jövedelme ekkor nagyjából megegyezett a közepes nagyságú magyarországi püspökségekével.⁵ A kolostorban a világi befolyás erőteljes megnövekedése már a 14. század utolsó harmadában, az apátválasztás helyett kommandátoroknak a kinevezésével elkezdődött. Amikor Zsigmond 1417-ben a konstanzi zsinaton elérte a bíborosoknál, hogy mint Magyarország első számú kegyura, ő nevezhesse ki az ország főpapjait, s a pápa erre – sokszor utólag – már csak az áldását adja, tulajdonképpen részben szokásjogot kodifikált.⁶ Mátyás, aki számára az uralkodása előtti fél évszázad hasonló viszonyai miatt természetesnek tűnt, hogy a kolostorok is a politika, a mindenkori hatalmi erőviszonyok, s a párthívek jövedelemhez való juttatásának fontos eszközei lehetnek – intézkedéseinek többsége alapján úgy tűnik –, nemigen változtatott e viszonyokon.⁷ Pannonhalmán, melynek – mint királyi alapítású kolostornak – a kegyura volt, uralkodása alatt

¹ Az átépítésre ld. *Levárdy 1959*, 220–231; *László 1996*, 160–162; *Papp 1996*.

² A kerengő északi köpenyfala mögött kibontott freskón látható 1479-es, bekarcolt évszám csak a kerengő átépítésének kezdetére vonatkozatható. Ld. *László 1996*, 161.

³ *PRT* III. 95, 96, 408, 409. 98, 190. okl.

⁴ Az oklevelekre ld. *PRT* III. Oklevéltár; Debrenthey Tamás római utazására: *PRT* III. 52.

⁵ *Kubinyi 1996*, 538–539.

⁶ *Mályusz 1958*.

⁷ A főkegyúri jog gyakorlására Zsigmond után lásd: uo. 112–131.

egyszer sem neveztek ki apátot, s a kolostort Debrenthey Tamás illetve Vitéz János kormányzósága után, 1472-től saját kezében tartotta haláláig. Hogy szinte magánbirtokaként tekinthetett Pannonhalmára, s annak javadalmaira, arra egy 1479-es oklevélből következtethetünk. Ekkor ugyanis Piber Benedeket nevezik meg, mint az apátság *administratorát*, aki budai udvarbíróként a királyi uradalmak kormányzója volt.⁸

Ilyen viszonyok mellett feltűnő a kolostornak a méreteiből következtethetően igen költséges átépítése. Pedig, hogy az építkezés gondosan elő lehetett készítve, s nagy fontosságot tulajdonítottak neki, arra épp Piber Benedek *administratorsága* is utalhat. Személyében a király ugyanis olyan embert állított az apátság élére, aki 1476-tól, mint visegrádi várnagy, az ország legjelentősebb méretű palotaépítkezésénél játszhatott döntő szerepet.⁹ Melyek voltak Mátyás indítékai, s céljai a pannonhalmi kolostor átépítését illetően, a körülmények alapján meglehetősen kérdéses. Ha az építkezésnek töredékeiben sem maradt volna fent emléke, ma aligha merülne fel bárkiben is, hogy másfél évtizeddel Tolnai Máté reformjának az elindítása előtt a kolostor nagyszabású átépítésen ment volna keresztül. Pannonhalma 15. század végi kedvezőtlen viszonyainak és mindeközben királyi újjáépítésének paradoxonja indíthatta a Rendtörténet íróit is arra, hogy mindezen építkezéseket inkább egy 14. századi apáti sírkő nagy valószínűséggel általánosságban, mint konkrétan értendő szófordulatához – *claustrum laudabiliter reparavit* – kapcsolják.¹⁰

A 10. században induló clunyi reformmozgalom után a bencés rend újabb, átfogó reformtörekvésére a 13–14. századi hanyatlás következtében került sor.¹¹ Az újításnak felülről, a pápai udvarból jövő ismételt szándékával már a 13. század elejétől több-kevesebb rendszerességgel találkozunk. A reform gyakorlati megvalósítása a 14. század végén, a subiacói kolostor nagyrészt német szerzetesek segítségével történt megújításával kezdődött. A későbbiekben Itália számára legjelentősebb reformcsoportnak a padovai Santa Giustina kolostor lett a központja. Német területen elsőként, a 14. század végétől, a kastli bencés kolostorban indult el reformmozgalom, majd 1418-tól a Habsburgok kegyuraságában lévő melki apátság nőtte ki magát jelentős központtá. 1446-ban a bázeli zsinat erősítette meg a harmadik fontos reformszerveződést német területen, a bursfeldi kongregációt. A rendi reform aktivitását tekintve Európa déli és középső részén, Itáliában és német területen összpontosult. E központi területeken kívül azonban számos más helyen is – Spanyolországban, Franciaországban, Németalföldön – jelentős változásokat eredményezett, némi késéssel ugyan, főként már a 15. században.

Az itáliai, s német reformtörekvések ismeretére hazánkban a 15. századból van már néhány jel, s a rend megújításának szándékára uralkodóink esetében szintén találunk utalásokat. 1421-ben a csanádi monostor egy szerzetese a melki kolostorban tartózkodott, nyolc évvel később, 1429-ben pedig Miklóst, a bélai konvent tagját találjuk ott.¹² Itáliai monostorok lakói közt is felbukkannak magyar bencések, 1417-ben és 1446-ban Monte Cassinóban illetve Subiacóban.¹³ 1425-ben a pápa Zsigmond kérésére Nikolaus és Leonhard Paetraert megbízza Csehország és Magyarország kolostorainak reformálásával.¹⁴ A Santa Giustina kongregáció kiváltságait az egyesített bélai, garábi és babocsai kolostorok 1478–79-ben megkapják a

⁸ PRT III. 85. okl.

⁹ Kubinyi 1964, 76–77; LAHU 2. 1990, 42.

¹⁰ PRT III. 368–371; Szigfrid apát (1355–1365) síremlékére ld. *Mons Sacer* I. 312–313.

¹¹ A késő középkori bencés reform történetéhez lásd az alábbi műveket: *Lexikon für Theologie und Kirche*. I–X. Freiburg i. Br. 1930–1938; *Handbuch der Kirchengeschichte* III/2. Vom kirchlichen Hochmittelalter bis zum Vorabend der Reformation. Freiburg – Basel – Wien 1968; *Lexikon des Mittelalters*. I–VIII. München – Zürich 1980–1997; Koller 1964, 78–111; Becker 1980; Engelberg 1983; Elm 1989; Niederkorn-Bruck 1994.

¹² Niederkorn-Bruck 1994, 182, 183.

¹³ PRT III. 45, 50 (30. jegyzet).

¹⁴ Koller 1964, 91.

pápától.¹⁵ Amikor azonban V. Miklós pápa a magyarországi bencés monostorok illetve más egyházi helyek kedvezőtlen állapotáról kapott hírei miatt 1449-ben, majd 1452-ben újra utasítja Széchy Dénest, hogy mint pápai vizitátor, javítson a helyzeten, ugyanúgy csak a viszonyok konstatálásáról értesülünk, mint az 1486. évi 11. és 12. törvénycikkelyeknek a kolostorok életét szabályozni próbáló rendelkezéseiből, vagy a Mátyás és a pápai legátus, Pecchinoli Angelo által 1489-ben közösen kiadott, a szerzetesi szabályokat betartatni kívánó rendeletéből.¹⁶ Mindez valójában alig több tehát, mint a nem kívánt állapotok felismerése, s a változtatás szándékának többé-kevésbé komoly hangú kinyilvánítása. A bencés kolostorok helyzetének valódi megváltozásáról, e rendeletek megvalósításáról, a reform bármilyen mértékű keresztülviteléről a 16. század előtt, legalábbis az okleveles források alapján nem állnak rendelkezésünkre adatok. A pannonhalmi kolostor 1480-as évek körül történt újjáépítése ebben a kontextusban talán új tényező lehet. Az apátság késő középkori átépítésének tágabb összefüggésekbe való helyezése, az újjáépítés módjának a vizsgálata, s ezzel az átépítés indítékainak esetleges meghatározása némileg megváltoztathatja a késő középkori bencés reform hazai kezdeteiről kialakult összképet.

Szerzetesi reformnak és építészeti megújulásnak a viszonya, ezeknek esetleg ok-okozati összefüggése, s egy ilyen összefüggés feltételezésénél a viszony mértéke régóta foglalkoztatja a kutatást. A korábbi középkorban több esetben is sikerült kimutatni, hogy a szerzetesi élet megújítása olyan elvárásokat állított a szűkebb épített környezet elé is, melynek következtében egy-egy irányzatnál többé-kevésbé azonos építészeti megformálások születtek. A legnyilvánvalóbban a 12–13. századi ciszter kolostorok építészeténél érhető ez tetten, ahol már írásos források, rendi határozatok is tudósítanak bennünket a reform és az építészet kapcsolatának a legteljesebb mértékben tudatos kialakításáról, s az emléktanyag – legalábbis az első időszakból származó mindenképpen – ezzel nagyjából egybevá. ¹⁷ A cluny, s a hirsau reformokkal kapcsolatban hasonló összefüggést lehetett kimutatni. ¹⁸ Hirsau esetében még olyan jelentéktelennek tűnő részletmegoldásnál is kimutatható volt a reformkolostorok kapcsolata, mint a kockafejezetek félkörös pajzsainak felső sarkainál található visszametsződések. ¹⁹

A késő középkori bencés reform kapcsán ennyire konkrét összefüggések kevésbé tűnnek megfoghatónak. A reformmal kapcsolatos írásos forrásokban építészeti alapelvekről vagy a kolostorok kialakításának módjáról nincsen szó. Következésképpen lehet ez esetleg annak a jellegzetességnek is, hogy a reform során gyakorlatilag alig alapítottak új rendházakat, mindenütt a már fennállókat alakították át. ²⁰ Az új elvárásoknak az építészetre gyakorolt közvetlen hatására utal mégis, amikor a weingarteni apát, Hartmann, azzal az indoklással utasítja el a reformintézkedések bevezetését, hogy kolostorában nincsenek meg hozzá a megfelelő terek. ²¹ Néhány esetben felmerült, hogy retrospektívnek tűnő megoldások a benedeki Regulához való visszanyúlás tudatos építészeti kifejeződései lennének, s így a reformépítészet jellegzetes megnyilvánulásának tekinthetők. ²² A főként Melkkel és az augsburgi Szt. Ulrik és Afrával kapcsolatban felvetődő elképzelés kialakulását részben alap kutatások hiánya, másrészt az a tudománytörténeti berögződés kelthette életre, mely egy-egy korszakon belül kizárólag csak az újításokat – a jéghegy csúcsát –, mint a *fejlődés* biztosítékait veszi figyelembe, s így

¹⁵ *MonVesp*, 252, 255.

¹⁶ V. Miklós oklevelei: *PRT* III. 63, 68. okl.; az 1486-os törvényekre: *CJH*, 414–417; az 1489-es rendelet: *PRT* III. 77–79. 87. okl.

¹⁷ *Braunfels* 1985, 111–152; *Badstübner* 1984, 144–214; a hasonlóságok mellett a különbözőségek kiemelésével: *Schröder* 1980, 311–344.

¹⁸ *Mettler* 1909, 273–286; *Mettler* 1910, 1–17; *Badstübner* 1984, 127–134.

¹⁹ *Strobel* 1971, 21–116.

²⁰ *Becker* 1989, 24; V. Albert herceg, aki először egy új kolostor alapítását tervezte, Nikolaus von Dinkelsbühl tanácsára később mégis a melki kolostort jelölte ki a reform centrumának, ld. *Niederkorn-Bruck* 1994, 23–24.

²¹ *Kolb* 1986, 243.

²² *Wagner-Rieger* 1967, 349–350; *Wagner-Rieger* 1972, 133–135; *Nussbaum* 1994, 271; E feltételezés bírálata ld. *Bischoff* 1999, 230–234, 248–253.

hagyományosabb elemeknek – sokszor csak az irodalomban ritka – feltűnésénél nem korjelenséggel, egyszerű továbbéléssel, hanem a tudatos visszanyúlás konzervativizmusával számol. Feltűnő például, hogy a Regulához való szigorú visszatérés a kolostorok korábbi komfortfokozatának visszaállítását, melyre bizonyos építészeti kialakításoknak egyértelműen utalniuk kellene, nem vonta maga után. Még kétségesebb vállalkozásnak tűnik az egymástól eltérő architektonikus megoldásokat a különböző reformirányzatok eltérő szokásaira visszavezetni. Egy azonban mégis tagadhatatlan: a reform bevezetését majd mindenhol építkezések követték, s pusztán az épületek leromlott állaga aligha vezetett volna ilyen élénk építő-tevékenységhez.²³ Reform, s építészet összefüggésének alátámasztására néhány tipikusnak mondható, délnémet kolostorok esetében következetesen kimutatható építészeti kialakítás is alkalmasnak tűnik, melyek Pannonhalma szempontjából is feltétlenül figyelmet érdemelnek.²⁴

A württembergi grófság területén fekvő nagy múltú bencés apátságok – pl. Hirsau, Alpirsbach, Blaubeuren – reformálása a 15. század első felében kezdődött. A kolostorok a reform eltérő irányaihoz csatlakoztak, Alpirsbach és Hirsau a korábbi melki, illetve kastli orientálódás után végül is a bursfeldi kongregációba lépett be.²⁵ Az építkezések már a század második felében kezdődtek meg, s több szakaszban, nem ritkán a 16. század elejéig is elhúzódtak. Az átépítések egyik legfeltűnőbb jellegzetessége, hogy a főként a 11. századból származó, de mindenképpen román kori kolostortemplomokat nemhogy nem bontják le, de nagyobb változtatásokat sem végeznek rajtuk. Ahol ugyanis ez bekövetkezik, ott a háttérben mindig jelentős ok húzódik meg: a blaubeureni monostor esetében például az 1421-es tűzvészre lehet visszavezetni a templomnak az alapjaitól való újjáépítését.²⁶ A templomok új felszerelést kapnak, s főként a szentélykörzetben bizonyos tereket újraboltozással emelnek ki, illetve mellékkápolnákat építenek.²⁷ A régi templomok fenntartására tekinthetünk úgy, mint egyfajta hagyományörzés, tisztelet megnyilatkozására, melynél a rendi virágkor emlékének, illetve identitás-keresésnek a reform által felélesztett tudatos előtérbe helyezéséről lehetett szó. Ez még akkor is valószínűnek tűnik, ha írott forrásunk e konkrét összefüggésre nincs, egyrészt a példák egyöntetűsége miatt, másrészt olyan, a bencések tudatos történeti szemléletére utaló jelenségek alapján, mint például épp e korszakban szentjeik és kolostoralapítóik iránti érdeklődésük erőteljes megnövekedése.²⁸

A templomokkal szemben a *quadrum* épületeit minden esetben újjáépítették. A sokszor kimutathatóan addig fennálló román kori kerengőt a klauzúra épületeivel együtt részben, vagy teljesen elbontották, s előző esetben a korábbi *in situ* falakat is felhasználva, utóbbinál sokszor teljes mértékben a román kori kerengő falainak nyomvonalán, esetleg azok alapozásaira ráépítve, de mindenképp nagyjából a régi építmények helyén emelték újra a kolostor szárnyait (**1–2. kép**). A kerengő áthelyezésére vagy megnagyobbítására nincsen példa.²⁹ A korábban síkfödémes vagy nyitott fedélszékű kerengőfolyosókat boltozva építették újjá – emiatt falaikat vastagabbra építették –, s az esetleg fennmaradt román kori nyílásokat, amennyiben azok nem illettek bele a boltindítások rendszerébe, befalazták (**3–4. kép**). Hirsauban a kerengő járószintjét, mely eredetileg is alacsonyabban feküdt, mint a templomé, az újjáépítés során még jobban

²³ *Bischoff 1999*, 228.

²⁴ A következő rész tárgyalásához nagyrészt Günter Kolb (1986) és Anneliese Seeliger-Zeiss (1991) alább szereplő cikkeire támaszkodtam.

²⁵ *Niederhorn-Bruck 1994*, 180, 183, 191–192.

²⁶ *Kolb 1986*, 235–237.

²⁷ Hirsauban a század második felében több kápolna is épült a templom északi oldalához, Zwiefaltenben szintén az északi oldalon emeltek kápolnákat, s utóbbinál a templom négyzetét, illetve valószínűleg keresztházát és szentélyét is beboltozták: *Seeliger-Zeiss 1991*, 320–327; *Fiechter – Baum*, 140. 179. kép.

²⁸ Bencés szentek és kolostoralapítók posztumusz sírkialakításával is kapcsolatban a témáról ld. *Bischoff 1999*, 234–240.

²⁹ *Kolb 1986*, 288. Hirsauban még az Odilo apát által építtetett Cluny II kerengőjének alaprajzi szabálytalanságára visszavezethető, a keresztház délnyugati sarkát körülölelő derékszögű beszögellést is megtartották, ld. u. o. 266–267, 286.

lesüllyesztették, amivel a terep lejtésének kiegyenlítése mellett talán szándékukban állt a gótikus folyosók magassági arányainak megnyújtása is.³⁰ Az kerengőudvarra nyíló árkádokat minden esetben üvegezéssel látták el.³¹

A *quadrumok* újjáépítésénél a korábbi kialakításokhoz képest a *dormitoriumok* mentek jelentős változáson keresztül. Ez az egyedüli eset a reform folyamán, hogy téralakítást közvetlenül valamely rendelkezésre lehet visszavezetni. A 14. század második negyedében XII. Benedek pápa a Regula tiltása ellenére elismerte, hogy a szerzetesek hálólhelyeinek elkülönítése szükséges lehet. Az első időkben ez feltehetően mobil eszközökkel történt, s csak amikor IV. Jenő pápa 1439-ben engedélyezte a bencések számára a különálló cellákat, kezdődhetett meg a régi *dormitoriumok* átépítése.³² A legtöbbször a keleti szárny emeletén elhelyezkedő termeket a korábbi kialakítással ellentétben a már boltozott kerengőfolyosók fölé is kiterjesztették, s így elegendő hely nyílt arra, hogy az eredetileg osztatlan hálótermet faszerkezettel középfolyosóra, s abból két oldalra nyíló cellasorokra osszák fel (**5–6. kép**).³³ Alpirsbachban meghagyták a korábbi *dormitorium* nyugati falát, s így a kerengő felett újonnan kiépített cellákat a falba vágott ajtókon lehetett elérni (**7. kép**). Az egyes cellák megvilágítására kis, négyzetes ablakok szolgáltak mindkét oldalon (**8. kép**). A cellasor a szerzetesek számától függően kiterjedhetett a déli vagy a nyugati szárny emeletére is.³⁴ A reform során bekövetkező átépítéseknek e délnémet területen típusjellemzője még a fűthető *refektoriumok*nak, illetve a könyvtártermeknek hasonló módon és helyen való kialakítása is.³⁵

A pannonhalmi kolostor 15. század végi átépítését az itt elmondottakkal összevetve hasonló megoldásokat találunk. A részben 12. századi falak felhasználásával újjáépített, 1224-ben felszentelt kolostortemplomot eredeti formájában tartották meg, csak kisebb átalakításokat végeztek rajta.³⁶ A főszentélyt új boltozattal fedték le, melyhez a falakat jelentősebb mértékben meg is magasították, a tér arányait felfelé megnyújtva (**9. kép**).³⁷ A boltozatcserére – az eredeti 13. századi boltozat egykori meglétére a szentély sarkaiban lévő kora gótikus falpillérek utalnak – nem feltétlenül természeti kár következtében került sor, erre legalábbis konkrét adatok nincsenek.³⁸ A két mellékszentélyt szintén újraboltozták, a főszentélyhez hasonlóan csillagboltozatokkal fedve le őket (**10. kép**).³⁹ Ezek az átalakítások beleillenek abba a képbe, mely a bencés reform során a már a Szent Benedek által a szerzetesi élet legfontosabb feladataként meghatározott istentiszteletet állította a mindennapok cselekedeteinek középpontjába. A *Consuetudines Sublacenses*en alapuló melki szabályzatban a 73 fejezetből 52 foglalkozik az *officium divinum* rendjével, s azon belül is a kórusima mellett a legkiemelkedőbb helyet az oltároknál végzett mise foglalja el.⁴⁰ A főoltár nem csak az istentisztelet középpontja

³⁰ Seeliger-Zeiss 1991, 267–268.

³¹ Kolb 1986, 288–290.

³² Knoepfli 1969, 139–140; W. Braunfelsnél az engedélyt V. Márton adta ki 1419-ben: Braunfels 1985, 187.

³³ A melki *Consuetudines* engedélyezi, hogy a *dormitoriumban* a szerzetesek ágyai közé fából épült falakat emeljenek, s így a barátok ne zavarhassák egymást: Niederkorn-Bruck 1994, 96.

³⁴ Kolb 1986, 285–287; Seeliger-Zeiss 1991, 286–293.

³⁵ Lehmann E. 1957, 8–12; Kolb 1986, 280–284, 292–295; Mivel a pannonhalmi újjáépítésből a későbbi barokk építkezések a kerengőfolyosóktól eltekintve a kolostor szárnyait nagymértékben eltüntették, s a rendelkezésünkre álló információk töredékességük miatt igen bizonytalanok, az e részekkel összefüggésbe hozható kialakítások tárgyalására itt nem térek ki.

³⁶ A 13. századi felszentelésre ld. Takács 1996, 175.

³⁷ Papp 1996, 248.

³⁸ 1485. június 1-én, azon a napon, amikor Mátyás bevonult az elfoglalt Bécs városába, a krónikák szerint földindulás történt, ez az adat azonban, amennyiben tényleg valós, s nem csak az esemény jelentőségét volt hivatva kiemelni, Bécsre vonatkozhat, s nem feltétlenül Nyugat-Magyarországra is. Emellett ekkor a pannonhalmi építkezések már javában folyhattak, ld. Réthly 1952, 29.

³⁹ Papp 1996, 250–252.

⁴⁰ Niederkorn-Bruck 1994, 50, 129–130, 141.

volt, a novíciusok az egy év próbaidő leteltével előtte kérték felvételüket a közösségbe, s tették le fogadalmukat.⁴¹

A pannonhalmi templom északi mellékhajójához az 1486-os évszámmal datált építkezések során kápolnát építettek.⁴² A kápolna keletkezésének körülményeiről semmit sem tudunk, titulusa, Szent Benedek a 18. század elejéről hagyományozódik.⁴³ Ha e titulus megegyezik az eredeti középkorival, a függő záróköves boltozata által igen feltűnően kialakított kápolna építésében annak a kiemelt tiszteletnek a megnyilatkozását sejthetjük, mely egyrészt Szent Benedeknek, mint a rend alapítójának szólt, de ebből a szempontból valószínűleg ennél is fontosabb lehetett, hogy a Benedek által összeállított Regulához való visszatérés, pontjainak szigorú betartása a reform céljai közt a legelső helyet foglalta el.⁴⁴

A pannonhalmi kolostortemplom déli oldalán a 13. században teljesen kiépített *quadrum* állt.⁴⁵ A kerengőfolyosók nem voltak boltozva, kis lejtésű, faszerkezetű tetővel fedték le őket.⁴⁶ A késő középkori átépítés során a kerengőt a mögötte húzódó szárnyakkal együtt elbontották, s egy teljesen új *quadrumot* építettek fel.⁴⁷ A kerengő nagyságán nem változtattak, s a folyosók elhelyezkedése is csak részben változott meg. Az északi és a déli folyosó eredeti helyén maradt, csak külső falukat építették nagyjából egy falvastagsággal kijjebb.⁴⁸ A keleti és a nyugati szárnyat viszont egy-egy folyosónyival kelet felé eltolták, így a nyugati folyosó hátfala a 13. századi folyosó udvari falának nyomvonalán, a keleti udvari fala pedig a 13. századi keleti folyosó hátfalának az alapozási sávján épült újjá. **(11. kép)** Így került az eredetileg a kerengőudvar közepére eső ciszterna az udvar nyugati részébe. A templom déli hajójának falát kívülről köpenyezéssel látták el, valószínűleg a boltozás miatt. Az új kerengő udvarra néző nyílásai üvegezve voltak.⁴⁹

⁴¹ Érdekes lehet ezzel kapcsolatban, hogy Gyódi Cseh Tamás fiának, Pálnak 1515. október 21-én, Tolnai Máté előtt, a pannonhalmi templom szentélyében lezajlott fogadalmi ünnepén elhangzott kérelme a Melkből ismert, részletesen szabályzott szertartás szövegének megfelelő részével több helyen szó szerint megegyezik, ld. u.o. 109, 110, 177. jegyzet; illetve PRT III. 415.

⁴² Papp 1996, 253–255, 257.

⁴³ PRT III. 390. 2. jegyzet.

⁴⁴ Erdemes megemlíteni, hogy Hirsauban az egyik északi mellékkápolna a reformált kolostor átépítését folytató apát sírkápolnájának készült (*Seeliger-Zeiss 1991*, 325–326.). Egy 18. század elejéről származó adat szerint Tolnai Máté sírköve a Szent Benedek-kápolnában volt elhelyezve, ami esetleg utalhat a kápolna eredeti funkciójára, illetve annak továbbélésére (PRT III. 390, 2. jegyzet; A kápolna régészeti feltárása során közepén, a padlószint alatt falazott sírt találtak: *László 1995*, 118). Nem feltétlenül az újjáépítésekkel összefüggésbe hozható személyekkel kell számolni, a reform során a rend szentjeinek, s a kolostorok alapítóinak a tudatosan felélesztett tiszteletéről, mely nem ritkán posztumusz síremlékek állításában öltött formát, már volt szó (*Bischoff 1999*, 234–240).

⁴⁵ *László 1995*, 106.

⁴⁶ Az északi folyosó lefedéséből fennmaradt egy gerendatartó konzol a templom déli falának külső oldalán, nagyjából a kerengő késő-gótikus boltozatának záradékmagasságában. A konzol a fal mellett futó vízszintes gerendát tartott (*László 1996*, 160–161. 34. kép). Mivel nem valószínű, hogy a templom déli mellékhajójának viszonylag nagyméretű ablakai a kerengő tetőszerkezetébe nyíltak volna, e gerendáról közvetlenül a kerengő udvari falára támaszkodhatott a folyosó kis lejtésű lefedése, ahogy az a niedermendigi Szt. Ciriakus templom mellékhajójának valószínűleg a 12. század végéről származó félnyeregtejejénél (*Binding 1991*, 50, 54. ábra), vagy a moissaci illetve a schaffhauseni kerengők jelenlegi, az eredeti kialakításra feltehetően visszavezethető tetőinél láthatók (előbbi képét ld. *Schapiro 1985*, 18. kép; utóbbiét *Seeliger-Zeiss 1991*, 211. kép).

⁴⁷ A kerengőben történt 1961–1962-es feltárásokról ld. *H. Gyürky – Gergelyffy – Köfalvi – Sedlmayr 1963*, 121–167. Az 1980–1990-es években történt újabb kutatások részleges eredményeit ld. *László 1991*, 18; *László 1995*, 106–110; *László 1996*, 160–162; A korábbi és a jelenlegi kerengő elhelyezkedésére vonatkozó, e tanulmányokban nem megjelent adatokért László Csabának tartozom köszönettel.

⁴⁸ A déli folyosó déli falában előkerült egy befalazott, 13. századi kapu, amit talán eredetileg meg akartak hagyni az átépítésnél – e falból csak a kapu korai, körülötte már 15. századi a falazat –, majd miután a boltozatindítások rendszerébe nem illett bele, mégis elfalazták. *H. Gyürky – Gergelyffy – Köfalvi – Sedlmayr 1963*, 139–141.

⁴⁹ Papp 1996, 242. 4. ábra (az üvegezésre a tokhorony utal).

A folyosók járósintjét a 13. századhoz képest jó fél méterrel lesüllyesztették, így a boltozatok magassága nagyjából megfelel a korai kerengő lefedésének magasságával.⁵⁰ Csak a *Porta speciosa*, az északi kerengőfolyosóból a templomba vezető kapu előtti boltozat van a kapu magasságának megfelelően megemelve, s a kiemelést két, a többihez képest erőteljesebb hevederívvel, s a kapu tengelyével azonos állású, tehát a folyosó boltozásának hossz tengelyére merőleges boltozati formával még jobban kihangsúlyozták (12. kép).⁵¹ Az utóbbi két megoldást a blaubeureni kolostornak ugyanezen a helyén hasonló céllal szintén megtalálni (1, 4. kép).⁵²

A kerengőfolyosók mögötti épületszárnyak közül csak a keletiről van néhány, ásatásból származó információnk. E szárny külső, keleti fala ott, ahol talán a káptalantermet lehet sejteni, kelet felé derékszögben elfordult. Hirsauban és Blaubeurenben a káptalanteremből a szárny elé kiugró Mária-kápolnák állnak e helyen, emeletükön a könyvtár foglalt helyet.⁵³

Az átépítés során a *quadrum* szárnyait emelettel látták el. A kerengőfolyosók mögötti helyiségek felett már a 13. században is lehetett emelet, de a kerengők akkor minden bizonnyal földszintesek voltak. A késő gótikus átépítésnél az emeleti szintet kiterjesztették a kerengők fölé is, a nyugati és a keleti szárny udvari falai az első emelet tetejéig ma is teljes egészében Mátyás-kori, törtkő falazatból állnak.⁵⁴ Utóbbi fal emeletének eredeti nyílásrendszerére az 1961–62-es falkutatás során derült fény. Két kisméretű, négyzetes, kökeretes ablakot tártak fel, melyek nagyjából a barokk ablakok közti falszakaszok felénél találhatók (13. kép).⁵⁵ Valószínűleg hasonló ablakok lehettek eredetileg a barokk nyílások helyén is. Az 1980–90-es években történt kutatóskor a nyugati szárny emeletének udvari falában előkerült egy eredeti helyén lévő, hasonló kialakítású ablakszárkó is.⁵⁶ Hozzávéve mindehhez az említett délnémet kolostorok celláinak kialakítását és elhelyezkedését, valamint az 1489-ben Mátyás és a pápai legátus által kiadott oklevél fogalmazását, talán megengedhető az a következtetés, hogy Pannonhalmán – legalábbis a keleti szárny emeletén – a korábbi egyterű *dormitorium* helyén a késő gótikus átépítés során cellákat alakítottak ki a szerzetesek számára. Az 1489-es rendeletben kétszer is előfordul a szerzetesek celláinak említése. Először akkor, amikor a nők nem kívánatos jelenlétéről van szó a kolostorokban, másodjára pedig, amikor megtiltják, hogy az apáton és a perjelen kívül a szerzetesek engedély nélkül átmenjenek egymás celláiba. Noha az irat – címzése alapján – az összes magyarországi szerzetesrend számára készített rendelet volt, a pannonhalmi levéltárból (!) ismert egyedüli példány szövegében több hely is egyértelműen a bencés rendre vonatkozatható.⁵⁷

A pannonhalmi kolostor 15. század végi újjáépítésének módja, s a szoba hozott délnémet apátságoknak a reformálásuk során megvalósult építészeti megoldásai között tehát feltűnő a hasonlatosság.⁵⁸ A német monostorokkal kapcsolatban felmerült a kérdés, mennyire eredhetnek azonos kialakításaik közvetlenül a reformnak az elvárásaiból, s mi az, ami a késő középkorra általánosan megváltozott életkörülményeknek a szerzetesi életformára gyakorolt hatásából

⁵⁰ László 1996, 161.

⁵¹ Papp 1996, 247. 1, 8, 10. ábra.

⁵² Kolb 1986, 236. 34. kép.

⁵³ További német példákkal ld. Lehmann E. 1957, 10. 34. jegyzet.

⁵⁴ A templomhoz épült északi szárny emeletét a 19. század végén Storno bontatta el (László 1996, 162, 36. kép; A déli szárnyat a kerengőfolyosó boltozatával együtt a 17. században újjáépítették). Elméletileg lehetett ez is középkori eredetű – Alpirsbach példa olyan kialakításra, ahol az északi kerengőfolyosó fölötti, vele egybeépült emelet arkádívekkel nyílik a templom déli hajójába –, mivel a *Porta speciosa*tól keletre levő templomfal külső oldalán az első emelet magasságában is 15. századi köpenyezés található (Az adatot László Csabának köszönöm. Alpirsbachra ld. Kolb 1986, 295.).

⁵⁵ H. Gyürky – Gergelyffy – Kőfalvi – Sedlmayr 1963, 151. A szárny nyugati falának belső oldalán, az emeleten, másodlagos elhelyezésben fennmaradt még egy azonos kialakítású ablakkeret, ld. László 1996, 162. 60. jegyzet.

⁵⁶ László 1996, 162. 60. jegyzet.

⁵⁷ PRT III. 77–79, 540–542; Kubinyi 1996, 542.

⁵⁸ A württembergi grófság területén fekvő, említett apátságok 15. századi építkezései, s a magyarországi Mátyás-kori késő gótikus építészet között valószínűleg stílusösszefüggés is fennáll.

származik? Ha ugyanis megnézzük e délnémet terület ciszter kolostorait, az eddig tárgyalt kialakításokkal részben szintén találkozunk, a fűtött helyiségekkel vagy a különálló szerzetesi cellákkal pedig kevésbé a benedeki Regula megkötéseinek akarhattak megfelelni.⁵⁹ A kialakításoknak közvetlenül a reformtörekvésekből való eredeztetése csak részben volt igazolható, ugyanakkor, például a könyvtártermek létrehozása, csak a reform szemszögéből tűnt értelmezhetőnek.⁶⁰ A pannonthalmi újjáépítés indítékának meghatározása szempontjából a kérdés, hogy mennyire a külvilág határozta meg a kolostori életforma változásait, vagy e változások megjelenése valamilyen formában a reform-elképzelésekbe illettek-e bele, tulajdonképpen mégis másodlagosnak tűnik. A bekövetkezett változások, s főként azoknak bármiféle építészeti kifejeződése ugyanis a reform során valósulhatott meg – legalábbis a német példák esetében feltétlenül –, tehát attól függetlenül, hogy kívülről, vagy belülről jövő hatás eredményeit látjuk bennük, mindenképpen a reformfolyamatok menetébe illeszkednek bele. Az apátság 15. század végi átépítésének meghatározó indítéka a magyarországi bencés rend reformálásának tervezett elindításával lehetett tehát összefüggésben. Ha korábban azt hangsúlyoztuk, hogy e szándéknak alig van nyoma, az építészeti kialakításnak a reformhoz való kötésével olyan összefüggés tűnt elő, mely alapján bizonyos jelenségeket, illetve ezek egykori létezésének lehetőségét mégis célszerű egy esetleges, már Mátyás alatt jelentkező reformtörekvés szemszögéből szemügyre venni.

Mátyás hajlandóságát, sőt határozott fellépését a szerzetesrendek reformálását illetően a ciszterciekkel kapcsolatban írott források is bizonyítják. A hetvenes évek második felében a rend nagykáptalanját arról értesítette, hogy a magyarországi kolostorok csaknem teljesen elnéptelenedtek, egykori híruknek visszfénye sincs már, s segítséget kért a rendházak újratelepítésére, a szerzetesek számának növelésére.⁶¹ Arról is értesülünk, hogy a reform beindításához több, világi kézben lévő kolostort vissza szándékozik adni a rendnek.⁶² Ez utóbbi lépésnél nyilván, mint kegyúr járhatott el, s a bencések esetében a késő középkori reformnak éppen egyik jellegzetessége, hogy a változásokat számos esetben kevésbé maguk a szerzetesek, mint inkább a renden kívül állók, s ezek között is sokszor uralkodók indították el.⁶³ Spanyolországban I. János király saját valladolidi palotájában alapított kolostort, mely reformközponttá nőtte ki magát.⁶⁴ A kastli reform bevezetését minden jel szerint jelentősen támogatta a kolostor kegyura, Ruprecht von der Pfalz.⁶⁵ A bajor Vilmos herceg oly mértékben pártfogolta a reformot, hogy hercegsége területén a melki vizitátorokat gyakran el is kísérte útjukra.⁶⁶ Itáliában Ludovico Sforzáról, Francesco és Gianfrancesco Gonzagáról, az Este család több tagjáról ismert, hogy jelentős mértékben támogatták kolostorok megújításait.⁶⁷ Mátyás számára az igazi példát mégis elődje, a magyarországi trónt 1437–1439 között birtokló osztrák herceg, V. Albert jelenthette. Albert már a konstanzi zsinat előtt lépéseket tett az ausztriai bencések reformjára, s 1418-ban az akkori melki apát leváltásával, s új kineveztetésével indította

⁵⁹ Ld. pl. Bebenhausen, Heiligkreuztal, Maulbronn. Kolb és Seeliger-Zeiss a bencés apátságok kialakítását nem is tárgyalja külön e ciszter kolostorokétól, noha végig a bencés rend reformjáról van szó.

⁶⁰ Kolb 1986, 275–276; Lehmann E. 1957.

⁶¹ *Békefi 1898*, 395–398; *Hervay 1984*, 37–38; Az 1478-as nagykáptalanon, mely Mátyás kérésével foglalkozott, 19, túlnyomórészt dél-németországi – s Pannonthalmával kapcsolatban talán ez is érdekes lehet – apát ígerte meg szerzetesek Magyarországra való küldését. Későbbi oklevelekből tudjuk, hogy az 1480-as würzburgi határozat után Felső-, s Alsó-Németországból elinduló ciszter szerzetesek Regensburgban gyűltek össze, s onnan jöttek Magyarországra. Pilis, Szentgotthárd, s Pásztó apátjai e szerzetesek közül kerültek ki (*Békefi 1898*, 83–88, 400–402).

⁶² *Békefi 1898*, 82.

⁶³ *Wagner-Rieger 1967*, 348; *Becker 1989*, 24.

⁶⁴ *Koller 1964*, 46.

⁶⁵ *Niederkorn-Bruck 1994*, 21.

⁶⁶ *Niederkorn-Bruck 1994*, 28.

⁶⁷ *Rubinstein 1989*, 531–534.

el az idővel hercegségének határain messze túlnövő reformot, melyet aztán élete végéig felügyelt.⁶⁸

Albert példája mellett a közvetlen szomszédságból más ösztönző hatás is befolyásolhatta a reform valamilyen formában való elindítását. Az események ismeretére 1500 előtt konkrét forrás nem áll a rendelkezésünkre, de néhány adat alapján majdnem kétségtelen, hogy maga Mátyás is személyesen tudott ezekről a fejleményekről. A melki reform elindításának első évében nyolc másik kolostor mellett a vizitátorok a bécsi skót apátságot is felkeresték, s az egyik vizitátort, Nikolaus von Respizet, aki a Melkben apáttá választott Nikolaus Seyringerrel együtt tért vissza Subiacóból, ki is nevezték a teljesen új konvent élére. Ettől kezdve a Schottenstift Melkkel vállalva a reform egyik vezető kolostorává vált.⁶⁹ 1430 után a passzai püspök többek között Johannes von Ochsenhausent, a bécsi skótok apátját nevezte ki egyházmegyéjében vizitátorrá, s e tisztséget utóda, Martin von Leibitz (1446–1461?) is betöltötte. Utóbbi a bázeli zsinaton a kolostorok reformjának megszervezésével megbízott pápai legátussal, Nicolaus Cusanussal együtt 1451-ben vizitátorokat nevezett ki, s ő volt az is, akihez a melkiek – többek között – a szabályaik kialakításával kapcsolatban tanácsért fordultak.⁷⁰ Leibici Márton több művet is írt, *Senatorium* című, részben önéletrajzi írásából derül ki, hogy a szepességi Leibichen született, iskoláit Lőcsén kezdte el, s Subiacót is megjárva lett Bécsben apát.⁷¹ A Schottenstift élén ő nyitja meg a magyarországi születésű apátok sorát. 1467–1475 között az erdélyi származású Vinkh Mátyás, 1500–1518 között Körmöczy János, majd 1521–1528 között az előzőleg pannonhalmi szerzetes, majd szekszárdi apát Laebai Mihály töltötte be e tisztséget, akinek apátsága alatt, 1509-től Ambrosius Pannonius volt a kolostor perjele.⁷² Mindemellett Mátyás tagja volt a Schottenstift konfraternitásának.⁷³

Ezeknek a közeli példák nyilvánvalóan befolyásolniuk kellett a királyt a szerzetesrendekhez fűződő viszonyában. A pannonhalmi kolostor újjáépítése a reform előkészítésének, a változtatásokhoz szükséges megfelelő háttér biztosításának lehet tanúsága. Az apátkinevezés elmulasztásának feltételezett indoka, mely szerint Mátyás a kolostor jövedelmeit akarta kezében tudni, egy, a fejében már valószínűleg korán megfogalmazódhatott építkezési szándék esetében a megfelelő anyagi háttér biztosításaként is értékelhető. Mindenesetre abban, hogy első lépésként egy nagyszabású átépítés valósult meg, talán a királyi szándék kettősségére utaló jelet is lehet érzékelni, mely kettősséget a firenzei S. Salvatore al Monte ferences kolostor támogatóinak indítékai igen találóan értelmezhetnek. Cosimo Medici, s nyomában Castello Quaratesi egyszerűen megvonták a már ígért támogatást a kolostor újjáépítésekor, miután a szerzetesek először megtagadták, hogy a nagyszabású építkezési tervek miatt új helyre költözzenek, majd a tervezett templom túlzott pompája ellen tiltakoztak. Cosimóék ugyanis állításuk szerint nem a szerzetesek kívánalmai, hanem a város igényei szerint akartak építkezni.⁷⁴ További itáliai példák szintén jól mutatják, hogy a támogatások legtöbbször az adományozó áldozatkészségét és gazdagságát a legszembetűnőbbben kifejezésre juttató, nagyszabású

⁶⁸ Koller 1964, 87–91; Niederkorn-Bruck 1994, 23–31; Albert 1435-ben még a bázeli zsinattal is összetűzésbe került, mert nem volt hajlandó elfogadni az általuk kiküldött vizitátorokat, akikben természetesen saját befolyásának korlátozását látta (Mertens 1989, 452–453).

⁶⁹ Hauswirth 1858, 29. skk.

⁷⁰ Koller 1964, 95–97; Niederkorn-Bruck 1994, 29, 31, 53, 178, 206.

⁷¹ Hauswirth 1858, 37–41; PRT III. 337–338.

⁷² Hauswirth 1858, 43–45, 49–51, 53–55; Egy melki kódexben található 1470-es adat szerint a bécsi skót kolostor szerzetese, János Magyarországon halt meg: Niederkorn-Bruck 1994, 206.

⁷³ Mátyás a konfraternitásba, annak 1471-es alapítása után nem sokkal lépett be, majd Bécs elfoglalása után, 1485-ben védlevelet adott a kolostornak, 1488-ban pedig összes kiváltságaiban, s jogaiban megerősítette: Hauswirth 1858, 44, 46, 47; az sem lehet véletlen, hogy 1500-ban VI. Sándor pápa többek között a bécsi kolostor apátját bízta meg Tolnai Máté pannonhalmi apáttá történő kinevezése körüli teendővel (PRT III. 108. sz. okl.).

⁷⁴ Rubinstein 1989, 527–528.

építkezésekben nyilvánultak meg.⁷⁵ Mátyás Pannonhalma újjáépítésével tulajdonképpen két legyet ütött egy csapásra. Egyrészt a nagyszabású építkezéssel, mellyel a középkori uralkodói reprezentáció legmagasabb elvárásainak felelt meg, hatalmának, s dicsőségének újabb bizonyosságát állította kortársai elé, másrészt az egyháziakat meggyőzhette arról, hogy jelentős áldozatokat kész hozni a bencés rend reformálásának érdekében.

Arra a kérdésre, hogy Mátyás miért Pannonhalmát szemelte ki a reform elindításához, többé-kevésbé egyértelműnek tűnhet a válasz, ami egyben előre vetíti az Ulászló-kori reformtörekvések felépítését is. Pannonhalma elsősége a magyarországi bencés monostorok között a középkor folyamán nagyjából végig kimutatható.⁷⁶ A kolostor átépítésével Mátyás szándéka feltehetően nem csupán az egyik bencés kolostor megújítása volt, az elkövetkezendő reform során az apátság vezető szerepét az építkezés által is nyilvánvalóvá kívánta tenni.⁷⁷ A magyarországi bencés apátságok reformálása annak ismeretében, hogy a viszonyok megváltoztatása minden bizonnyal jelentős akadályokba, s ellenállásba fog ütközni, már ekkor azzal a centralizált, egyközpontú szerkezettel lehetett elképzelve, amit Padovában, s Bursfeldben alakítottak ki, s amit 1500-tól Tolnai Máté is szükségesnek tartott a reform sikerének érdekében felállítani.

A következőkben egy szintén királyi kegyuraság alatt lévő bencés kolostornak a 16. század eleji reform folyamán bekövetkezett átépítéséről lesz szó. Pannonhalmával ellentétben itt a források egyértelműen utalnak az építkezésre, pontosabban szólva annak a reform folyamán elkerülhetetlen voltára, az épület pusztulása, s a maradványok fennmaradásának körülményei azonban mára aligha teszik lehetővé az egykori változtatások oly mérvű megismerését, mint Pannonhalma esetében. 1508. március 26-án vette fel Thurzó Gergely zalavári és Miklós bátai apát azt a jegyzőkönyvet, melyben a somogyvári apátság állapotát írták le.⁷⁸ Somogyvár Zselicszentjakab után a második állomása volt a Tolnai Máté reformjába illeszkedő vizitációs körútnak, melynek során a vizitátorok tizenhét bencés kolostort kerestek fel, hogy körülményeiket felmérjék. A Szent Egyed apátságban a szerzetesi életforma mellett a kolostor épületeinek állagában is oly mérvű romlást tapasztaltak, hogy fontosnak érezték azt a jegyzőkönyvben is rögzíteni. A szerzetesek celláiba a tetőn keresztül becsorgott a víz, sőt a gerendák – többek közt a templomban is – bezuhanással fenyegettek. Az egész kolostor romos állapotban volt.⁷⁹ Magáról az újjáépítésről ugyan nincsenek írott források, a kolostor területéről származó számos faragvány azonban egyértelműen egy, a 16. század első harmadában bekövetkezett építkezésre utal.⁸⁰ Az újjáépítést a kolostornak a reform során elfoglalt helye is valószínűsíti. Somogyvár azon nyolc királyi apátság közé tartozott, melyek 1512-ben a reform céljainak megvalósítása érdekében unióra léptek.⁸¹

⁷⁵ *Rubinstein 1989*, 529–534.

⁷⁶ 1385-ben Mária királyné István, pannonhalmi apátot a magyarországi bencések elnökének nevezi, s már a 14. század közepétől vannak arra adatok, hogy a provinciális káptalanok elnökei között mindig a pannonhalmi apát az első. 1433-ban Dobói Miklós főapátnak nevezi magát, s a nápolyi király követe, Ransanus is ezt a megszólítást használja 1488-ban. Ld. további példákkal együtt *PRT III.* 48, 99, 157–159.

⁷⁷ A római Santa Maria del Popolo iránti feltűnő pápai érdeklődés, a gazdag adományok, drága felszerelések, az épületek kibővítése annak a pápai részről kívánatosnak tűnő szerepnek szóltak, amely során a kolostor a lombard kongregáció élén a vezető, s ellenőrző helyet foglalta volna el, *Walsh 1989*, 421–422. Melkben a reform bevezetésekor azonnal elkezdték a templom, s a kolostor átépítését. *Wagner-Rieger 1967*, 398–399.

⁷⁸ *PRT III.* 162. okl.

⁷⁹ *PRT III.* 162. okl., 617.

⁸⁰ Egy, a templomból származó, 1524-es évszámú sírkő azt mutatja, hogy a templomnak ekkor már, legalábbis részben használatban kellett lennie. *Békefi 1907*, 209. 82. kép.

⁸¹ *PRT III.* 186. okl.

A templomon történt jelentősebb változásokat nagy vonalakban rekonstruálni lehet.⁸² A korai épületet hat pár, szabadon álló, kereszt alakú pillér osztotta három hajóra. E pilléreket alapozásig elbontották, s az eredetileg szintén kereszt alakú alapozásaikat a kereszt szárai közti sarkok kiegészítésével, illetve néhány esetben nyugati oldaluk kibővítésével, téglalap formájúra változtatták (**14. kép**).⁸³ A pillérek bontására egyrészt feltehetően rossz állapotuk, másrészt a pilléreknél szánt új funkció adhatott okot. A korai bazilika ugyanis minden bizonnyal nem volt boltozott.⁸⁴ A pillérek elbontása természetesen a teljes tető és a korai gádorfalak megszüntetése után következhetett csak be. A templom körítőfalainak áthelyezésére sehol nem került sor, részleges újjáépítésük elképzelhető, főként a boltozathoz és a tetőhöz közeli részek esetében. Végső soron még az sem zárható ki, bár nem tűnik valószínűnek, hogy a bazilikális rendszert megszüntetve, háromhajós csarnokteret hoztak létre.⁸⁵ A körítőfalak belső falpilléreihez, legalábbis a fennmaradt magasságukig nem nyúltak hozzá.⁸⁶ Az új, téglatest alakú pilléreket faragott homokkőből emelték, vakolva és meszelve voltak, s a korai templom faragványanyagát nagymértékben felhasználták újjáépítésükhöz.⁸⁷ Egyszerű, rézsús lábazzal képezték ki őket, méreteiket tekintve is nagyjából olyanokkal, amilyen a déli apszis korai, külső lábazata (**15–16. kép**).⁸⁸ A késő középkori átépítésnél tehát bizonyos mértékben igazodtak a korai formákhoz. Miután e lábazatok esetében a kőanyag azonosnak tűnik, nem elképzelhetetlen az sem, hogy korai lábazati köveket is felhasználtak az újjáépítésnél. A jelenséget Somogyvár esetében talán

⁸² 1824-ben és 1828–29-ben Róthkrepf (Mátrai) Gábor ásott a Kupaváron. A feltárásokról szóló kézirata a Rómer-hagyatékban maradt fenn (OMvH Könyvtár, Rómer-hagyaték, K 466/1–23). A Rómer-hagyatékban egy 1855-ös levél is található a romokról Lejtényi György tisztartótól (OMvH Könyvtár, Rómer-hagyaték, K 467/23–41). A kutatásokat az 1890-es években Gerecze Péter folytatta (ld. Róthkrepf ásatásairól is a 144–147. oldalakon), *Gerecze 1897*, 131–160. Az apátság maradványaival Békefi Remig is foglalkozott (*Békefi 1907*). Az 1970–80-as években történt ásatásokat Bakay Kornél vezette, *Bakay 1973*, 341–347; *Bakay 1975*, 192–206; *Bakay 1991*. Bakay publikációiban a késő középkori átépítésekről, melyek hol az Anjou-kor végére, Zsigmond uralkodásának idejére, hol, mint hevenyészett, tervszerűtlen megoldások, a 16. század elejére vannak keltezve, csak néhány mondat található. A késői átépítésekhez is fontos forrás Tóth Melinda 1981-es kézirata, valamint Koppány Tibornak és Koppány Tibornénak az ásatás során tett megfigyelései, illetve felmérései. Az alább következő, Somogyvárra vonatkozó rész igen jelentős mértékben ezekre az információkra támaszkodik, amiért mindjünknek nagy köszönettel tartozom. Vö. még a 16. század első harmadában történt átépítésről: *Koppány 1984*, 210, valamint az OMvH Tervtárában Somogyvárról található dokumentációt.

⁸³ A pillérek jelölésére a Tóth Melindánál található rendszert használok. E szerint az északi és a déli pillérsor É és D betűkkel van megkülönböztetve, az egyes, szabadon álló pillérek pedig keletről számolva sorszámot kapnak, melyek az előbbi betűk után állnak. A pilléralapozások átépítésére lásd Koppány Tibor alaprajzát, OMvH Tervtár, 22684, valamint uo. 22685, neg. sz.: 110.343–110.351. A felmérésen és a fotókon egyértelműen kivehető a bővítés D1 és É2 két nyugati sarkánál (utóbbinál déli párjával együtt eredetileg is csak a nyugati oldalon volt sarokbeugrás kialakítva), D3 három sarkában, É3-nál a nyugati oldalon a pillér meghosszabbításával együtt, É4-nél és D4-nél minden sarokban, s nyugati oldalaiikon a meghosszabbítással. Az ötödik pillérpár alapozása utólagos falba építésük miatt nem látható, és végül D6-nál mind a négy sarkot kiegészítették, s a pillért észak felé meg is toldották.

⁸⁴ *Tóth M. 1981*, 42.

⁸⁵ A csarnoktér ellen szól az új pilléreknél a mérete, s a formája is. Feltűnő ugyanis, hogy a meglehetősen bonyolult, alább tárgyalt boltozathoz, ha már úgyis lebontották a régi pilléreket, miért nem karcsúbb, „divatosabb” formájú pilléreket építettek. Ennek egyik indoka az lehetett, hogy az új pilléreknél a gádorfal terhét szintén hordaniuk kellett.

⁸⁶ A déli oldalon, ahol belül eredetileg nem mindenhol alakították ki falpilléreket, ezeket az átépítés során sem emelték. A déli kaputól keletre eső falpillérről lásd alább.

⁸⁷ Az ötödik pillérpár alsó része eredeti formájában tanulmányozható, mivel egy később felépített, észak-dél irányú falba befoglalták őket, úgy, hogy keleti és nyugati oldaluk szabadon maradt. Szintén megmaradt a templom északi tornyának délkeleti sarkánál, a déli oldalon egy hasonló falpillér, amely másodlagosan épült a torony falához (OMvH, Tervtár, 22685, neg. sz.: 110.342). Az 1972/73-as ásatáson az É4 pillérnek a pillértől északnyugatra előkerült a leomlott törzse, melybe számos másodlagosan felhasznált faragványt építettek bele: *Bakay 1973*, 345. 74. kép; *Bakay 1975*, 194. 34. jegyzet; *Tóth M. 1981*, 22.

⁸⁸ Gerecze kiásta a D1 pillér megmaradt alsó részét, s ennek lábazatát a méretekkel együtt közölte is (*Gerecze 1897*, 5. ábra). Ennek a pillérnek Bakay ásatásán már csak az alapozását találták meg (OMvH Tervtár, 22685, neg. sz.: 110.345. Az ötödik pillérpáron ma mérhető rézsús lábazat adatai kis mértékben eltérnek Gerecze adataitól.

kevésbé a korábbi formákhoz való tudatos visszanyúlás megnyilatkozásaként, mint inkább a takarékoságot szem előtt tartó építkezés jeleként lehet értékelni.

A pillérek átépítésével egyidőben több kisebb, részben velük összefüggő átalakításra is sor került. A főapszis külső oldalán két nagyméretű, utólagosan épített támpillér található, melyek lábazati kiképzése megfelel a belső pillérekével, s falazásmódjuk is azokkal vethető össze **(17. kép)**.⁸⁹ A templom késő középkori beboltozásával való összefüggésük – a körítőfalnak a boltozat terhelése miatti megerősítése – elképzelhető.⁹⁰

A főapszis járószintjét nagyjából a keletről számított első pillérpár vonaláig terjedő területen megemelték. A kiemelés, mely a templom padozatához képest körülbelül 80 cm magasán húzódott, egy korábbi, feltehetően a templom korai építése során már kialakított, emelt szint magasításának eredménye. A szentélyemelést ugyanolyan négyszögű mészkőlapokkal borították, mint amelyeket a déli mellékhajóban jelentős területen feltártak. E padlóburkolatnak a pilléralapozások bővítése, s a pillérek lábazataihoz való viszonya miatt azoknál későbbinek, legkorábban a 16. század elejéről származónak kell lennie. Miután e padló közvetlenül a templom eredeti alapozási sávjain feküdt, s a főszentély déli, korai falpillérlábazata nem sokkal magasodik e sávok fölé, a késő középkori járószint magassága nagyjából meg kellett, hogy egyezzen az eredeti burkolatével.⁹¹

Változtatásra a templom déli kapujának belső oldalánál is sor került. A kaputól keletre eső első falpillér, illetve az attól északra eső, szabadon álló pillér közé széles sávalapozást építettek és az említett falpillért megnagyobbították.⁹² Négyszögű keresztmetszete és lábazata a szabadon álló pillérek formájával azonos. A főhajót és a déli mellékhajót elválasztó pillérsor korai sávalapozását, illetve a későbbiekben tárgyalandó, a kaputól nyugatra húzódó észak-déli falat is figyelembe véve a kapu belső oldalánál így egy téglalap alakú terület keletkezett, mely a templom terétől bizonyos mértékben el lehetett határolva. A keleti és északi irányba valószínűleg árkádívvel nyitott tér funkciója legvalószínűbben a déli kapuval lehetett összefüggésben.⁹³ Az északi pillérsor keletről számított negyedik pilléréhez délről oltárt építettek.⁹⁴

A pillérek újjáépítését követően a templomba egy észak-déli keresztfalat építettek be **(15. kép)**.⁹⁵ A mindhárom hajót átvágó, a templom körítőfalaival nagyjából azonos vastagságú fal magában foglalja a keletről számított ötödik pillérpárt. E pillérek nyugati oldala egy síkban van a fal nyugati oldalával, keleti felük kis mértékben kiugrik abból. A fal nyugati oldalát a pillérek lábazatával teljes mértékben egyező, s azok magasságában húzódó lábazattal látták el, keleti felén ezt elhagyták. A fal a főhajó közepén, a feltehetően már korábban kialakított *kultushely* két oldalánál megszakad, s csak egy későbbi periódusban válik folyamattá a *kultushelyet* nyugatról körbefogó, „U” alakú, utólagos toldással. Ezen a lábazatkialakítás már nem jelentkezik,

⁸⁹ Fényképét lásd OMvH Tervtár, ltsz.: 22689, negatív szám: 110.805, 110.809.

⁹⁰ *Bakay 1991*, alaprajzán e támpilléreknek két periódusa van (11. illetve 12. század), aminek magyarázata nem ismert.

⁹¹ *Bakay 1973*, 341; *Bakay 1975*, 202; *Tóth M. 1981*, 8–11, 47–48.

⁹² Felmérését lásd: *Bakay 1973*, 74. kép; fényképét lásd: OMvH Tervtár, 22689, neg. sz.: 110.800. A D4 pillérhez délről utólag hozzáépítettek egy, a sávalapozással azonos szélességű tömböt, ami esetleg a pillér megerősítésével függhetett össze: OMvH Tervtár, 22689, neg. sz.: 110.800. E tömbbe a kora gótikus kerengőhöz tartozó ívindítást is beleépítettek: u.o. 22685, neg. sz. nélkül.

⁹³ *Bakay 1973*, 345. szerint a déli kapu befalazása a 16. század elején történt, amikor a templom déli homlokzata előtti részt feltöltötték. Az elfalazásra azonban nem valószínű, hogy az átépítéssel egyidőben került volna sor, hisz ekkor egyrészt a keleti templom-részbe csak a kolostoron keresztül lehetett volna bejutni, másrészt a feltöltést sokkal inkább a kolostor védekezésére való berendezkedésével tűnik logikusnak összekapcsolni. Ennek még az sem mond ellent, hogy a befalazásban román kori faragványokat is találtak (*Tóth M. 1981*, 37, 49–50), a 16. század eleji újjáépítés során szétszedett korai szerkezetnek a darabjait jóval később is felhasználhatták.

⁹⁴ Koppány Tibor felmérése: OMvH Tervtár, 53.820.

⁹⁵ Lásd Koppány Tibor felmérését: OMvH Tervtár, 53.820; valamint *Bakay 1973*, 345; *Bakay 1975*, 201–202; *Tóth M. 1981*, 48–50; a fal fotóját nyugatról lásd: OMvH Tervtár, ltsz.: 22685, neg. sz.: 102.351.

s falazásmódja is eltér az észak-déli falétól. Utóbbi építéséhez 12. századi faragványt is felhasználtak.⁹⁶ A fal funkciójának, s építési idejének meghatározásánál csak feltevéseket lehet megfogalmazni. Fennmaradt alsó része semmiképpen sem szükségmegoldásra utal, a templom lerövidítése, s ezzel kapcsolatban egy új, hevenyészett nyugati fal emelése aligha állt szándékában a szerzeteseknek. Ennek a keresztfal viszonylag gondos falazása, feltűnő vastagsága, és a lábazati párkány kialakítása is ellentmond. Kolostortemplomok terének kettéválasztására a szerzeteseknek a novíciusoktól, illetve világi személyektől való elkülönítése miatt szokott sor kerülni. Világiakkal nem csak az esetleg plébániai funkciókat is ellátó kolostortemplom esetében számolhatunk, Somogyváron úgy tűnik, fontosnak tartották, hogy a főhajó *kultuszhelyét* mindkét térrészből meg lehessen tekinteni. Valószínűleg éppen ez határozta meg itt a fal helyét, s a szokásostól eltérően ezért lett a templom elhatárolt, keleti fele jóval nagyobb, mint a nyugati. Utóbbi tér azonban mindenképpen használatban kellett, hogy maradjon, amire a *kultuszhely* ebből az irányból való hozzáférhetőségének fenntartása és az újonnan épített falnak a nyugati oldalán elhelyezett lábazati párkánya mellett – ami a fal fő nézetét jelöli ki – leginkább az utal, hogy ebben a térrészben is kiegészítették a korai pilléralapokat.⁹⁷ A fal tehát minden bizonnyal belső tér kettéválasztására épült. Feltűnő azonban, hogy vastagsága nagyjából megegyezik a templom körítőfalainak a vastagságával. Ennek magyarázata nem egyértelmű. A vastagság utalhat arra, hogy térelválasztó funkciója mellett a falnak jelentősebb terhelést is hordoznia kellett. Ha valóban így volt, ez aligha lehetett más, mint a templom boltozata, ami a fal építési idejének meghatározásánál vet fel komolyabb problémát.⁹⁸ Amennyiben a hajókat szétválasztó pillérek átépítését ugyanis a beboltozással hozzuk összefüggésbe, a keletről számított ötödik pillérpárt magában foglaló, tehát azokhoz képest másodlagosan épült észak-déli falnak – melynek nyugati oldalán a pillérekkel azonos, a fentiekben említett lábazatot képezték ki –, már a boltozás után kellett épülnie. Az ellentétet talán azzal lehet feloldani, hogy a pillérek megépülte után, de még a boltozás megkezdése előtt, tervváltozás történt, s mivel a keleti térrész boltozatát az észak-déli fal vonalától nyugatra ugyanabban a formában valamilyen okból nem akarták folytatni – vagy egyáltalán nem is folytatták⁹⁹ –, a boltozat nyugati végét rá kellett terhelni az elválasztó falra. A megoldás bekövetkezhetett anyagi megfontolásokból, de a két térrész különböző funkciójából eredő, eltérő kialakítás igényével is számolni lehet.

A templom északi oldalához épült kolostor 16. század eleji átépítéséről ma ennél jóval kevesebbet tudni. Annyi biztos, hogy a korai kerengőt és a hozzá kapcsolódó épületszárnyakat jelentős mértékben átalakították (**18. kép**). Mind a négy kerengőfolyosót teljesen újjáépítették, a délit és a keletit az eredeti helyén, az északit és a nyugatit pedig nagyjából két-két folyosószélességgel délebbre, illetve keletebbre, így a 13. századi állapothoz képest a kerengőudvart jelentősen leszűkítették.¹⁰⁰ Ehhez az udvarhoz tartozhatott a közepén feltárt hatalmas ciszterna a rekonstruált kútkávéval. Az újjáépített kerengő vegyes téglatörtek falazatú volt, s a fényképek tanúsága szerint, feltehetően a korai kolostorból származó, nagyobb méretű

⁹⁶ Fényképét lásd: OMvH Tervtár, ltsz.: 22685, neg. sz.: 102.348.

⁹⁷ A Koppány-féle felmérésen (OMvH Tervtár, 53.820) a nyugati térrésznek csak a déli pilléralapozásáról dönthető el egyértelműen, hogy kiegészítették. Fontos még ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a feltáráson e nyugati részben nem került elő az a mészkőlapokból álló padlóburkolat, melyet a templom keleti részének nagy területén megtaláltak. Lásd erről *Bakay 1975*, 201–202; *Tóth M. 1981*, 48.

⁹⁸ Tornyok a fal elhelyezkedése, s formája miatt sem jöhetnek szóba.

⁹⁹ Ennek a nyugati térrész déli pilléralapjának megerősítése ugyan ellentmond, de szándék és megvalósítás eltéréseire is gondolhatunk. A kiegészített pilléralapozás fotója: OMvH Tervtár, 22685, neg. sz.: 102.349, 110.346. A templom keleti részében a boltozást valószínűleg befejezték, mivel, a logikusan e munkákat követő padlóburkolás is elkészült (*Tóth M. 1981*, 47).

¹⁰⁰ Lásd Koppány Tibor felméréseit: OMvH Tervtár, 53.819, valamint 53.831; *Bakay 1991* alaprajzán az új kerengőnek csak a külső falai vannak feltüntetve. A kerengőnek téglapadlója volt, ld. *Tóth M. 1981*, 52.

kvádereket is felhasználtak az építéséhez (**19. kép**).¹⁰¹ Az udvari fal északkeleti sarkánál kivehető, hogy a 13. századi falra ráépült későbbi falazat vastagabb, valószínű tehát, hogy boltozott folyosókkal és talán emelettel is lehet számolni.¹⁰² Az északi és a nyugati kerengőfolyosók helyének megváltoztatásával a hozzájuk kapcsolódó épületszárnyak átépítésének is együtt kellett járnia. Ezeket, a néhány helyen több méter magasságban álló részeket azonban, minthogy a korai épületeknek a feltárás utáni összképét *zavarták*, az ásatás során dokumentáció nélkül elbontották.¹⁰³

A kolostor romjai közül sok száz faragott kő került elő, melyek egy része a templom és a kolostor fentiekben leírt, 16. század eleji átépítéséhez köthető.¹⁰⁴ Ennek alapjául azonban egyetlen esetben sem az *in situ* részek és az eredeti összefüggéseik nélkül előkerült faragványok közvetlen egymáshoz kötése szolgált, csupán az a többé-kevésbé korlátozott lehetőség, melyet egyrészt a formák stíluskritikai vizsgálata, másrészt, a faragványok konkrét épületrészekhez való rendelésénél a méreteikből esetleg levonható következtetések nyújtanak.¹⁰⁵ A romok között az 1820-as években folyt kutatások leírásában már emlegetnek *gothicus* faragványokat. A szövegből természetesen nem derül ki, hogy 16. századi, vagy korábbi kövekről van-e szó.¹⁰⁶ Gerecze Péter 1895-ös ásatásának leletei közül, melyek egy részét Sztehlo Ottó felméréséből ismerjük, több faragványt is kapcsolatba lehet hozni a kolostor 16. század eleji átépítésével (**20. kép**).¹⁰⁷ E faragványcsoporthoz tartozó újabb darabokat részben Békefi Remig közölt 1907-ben, illetve, egy feltehetően a 1920-as években, a somogyvári Széchenyi-kastély parkjában készült fotó örökített meg (**21. kép**).¹⁰⁸ Az 1970–80-as évek ásatásai során nagyobb számban kerültek még elő ehhez a korszakhoz tartozó faragványok, melyek jelentős részét Koppány Tibor, s Koppány Tiborné mérték fel.

Miután a templomtól északra fekvő, a 16. század eleji átépítés során kialakult kolostorépületek kiterjedéséről és elhelyezkedéséről alig tudni valamit, részleteik pedig teljesen ismeretlenek, a feltételeken hozzájuk köthető faragványok eredeti helyének meghatározása lehetetlen. Jelentős számban előkerült késő gótikus és reneszánsz nyíláskeretek – keresztosztós ablakok, egyenes szemöldökű, párkánnyal ellátott, vagy szemöldökgyámos nyílások – töredékeiről van szó, melyek nagy mennyisége is arra utal, hogy a kerengőszárnyak épületeiből származhatnak. A gótikus faragványok ahhoz a jellegzetes, áthatásokkal képzett profilú csoporthoz tartoznak, amely a Mátyás-korban megjelenve már a századforduló előtt a legáltalánosabb, s -átlagosabb megoldást képviselte szerte az országban (**22. kép**).¹⁰⁹ Hasonlóan

¹⁰¹ Lásd az udvari fal délkeleti és délnyugati sarkairól készült fotót: OMvH Tervtár, ltsz.: 22690, neg. sz.: 110.803, illetve uo. neg. sz.: 110.795.

¹⁰² Fotóját lásd: OMvH Tervtár, ltsz.: 22690, neg. sz.: 110.810, illetve ltsz.: 22683/8.

¹⁰³ Lásd erről *Tóth M. 1981*, 52.

¹⁰⁴ Bakay Kornél adata szerint kb. 1900 faragvány került elő az apátságból, melyek 1987-ben a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum balatonszárszói raktárában voltak (*LAHU 1. 1988*, 343–344). Ebből jelenleg jó néhány száz faragvány a múzeum kaposvári raktárában található. E tanulmányhoz csak a kaposvári raktár anyagát használtam fel.

¹⁰⁵ A faragványok pontos előkerülési helyei helyett a kaposvári múzeum leltárkönyvében csak általánosságban az apátság romterülete van megadva.

¹⁰⁶ Ld. Róthkrepf kéziratát, OMvH Könyvtár, Römer-hagyaték, K 466/1–23. Róthkrepf említi egy *8. szegletes fővénykővet is, melyly valamely oszlopfőj lehetett*. A darab talán azonos lehet az MNG-ben, 53.584 leltárszám alatt őrzött falpillér-fejezettel. Ld. erről alább.

¹⁰⁷ *Gerecze 1897*, 131–160; Sztehlo rajza: OMvH Tervtár, 6220.

¹⁰⁸ *Békefi 1907*, 203–209; a fotó őrzési helye: OMvH Fotótár, ltsz.: 18.874; közölve *Tóth M. 1992*, 2. kép.

¹⁰⁹ Két, gazdagabb profilú képviselőjét e csoportnak – mindegyik szemöldökgyámos keret bal felső saroktöredéke – lásd a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum állandó kiállításán, illetve az előző jegyzetben említett archív fotón: OMvH Fotótár, ltsz.: 18.874 (utóbbi jelenleg kallódik). Egy rézsűkből, homorlatokból, s körtetágból álló profilú, keresztosztós ablakkeretet Koppány Tibornak sikerült rekonstruálnia.

ehhez, a reneszánsz keretek profiljain látható sarokátmetsződések is tipikus megformálásnak mondhatók a 15. század végétől.¹¹⁰

A templommal részben feltételesen összefüggésbe hozható faragványok boltozattal és annak támaszrendszerével kapcsolatosak. A fennmaradt pillértöredékek félnyolcszög keresztmetszetűek, méretük eltér egymástól. Hozzájuk köthető lábázat vagy konzol nem ismert. Három olyan törzstöredék van, melyeknek oldalszélessége 10–11 cm (**23. kép**).¹¹¹ Szehlo felmérte egy félnyolcszögű falpillértörzsnek kereszt alakú elhelyezőjellel és négyes számjeggyel ellátott alsó vagy felső felületét is, melynek oldalszélessége 15 cm, és a falsíkból 30 cm-re áll ki (**20. kép**). Hasonló, félnyolcszögű falpillérek méreteit az az egyenes falsík előtt álló fejezet adja meg, melyet ma a Magyar Nemzeti Galéria őriz (**24. kép**).¹¹² A fejezet felső illesztési felületének bekarcolt vonalai alapján meghatározható falpillér egy méretben tér el a Szehlo rajzán láthatótól, a falsíkból ez csak kb. 18 cm-rel ugrott ki. Az alsó illesztési felületen egy 10,5 cm oldalszélességű pillér bekarcolt körvonala vehető ki, ami így kb. csak 13 cm-re nyúlt ki a falból. A fejezethez felfutó és a róla felfelé induló pillér mérete tehát eltérő volt, ami nem ismeretlen megoldás.¹¹³ A félnyolcszög alaprajzú fejezet felül homorú rézsűvel zárul, alul antikizáló levélsor díszíti. Hasonló profilú, de levéldísz nélküli, helyén kímátaggal kialakított, félnyolcszögű fejezettöredék még kettő ismert, mindkettő egy-egy oldalhossza arra utal, hogy hozzájuk a térbe az előzőnél erőteljesebben benyúló falpillérek tartoztak (**25. kép**).¹¹⁴ Az eddigiek azt mutatják, hogy a támaszok formái ugyan azonosak, de eltérő méreteik miatt vagy különböző terekben voltak, vagy azonos boltozat esetében a pillérek közt valamiféle ritmikus váltakozást kell feltételeznünk. Két, már a múlt században is ismert faragvány ezt a méretbeli változatosságot tovább gazdagítja.¹¹⁵ Az egyiket Gerecze találta a déli mellékhajóban, az apszistól kissé nyugatabbra.¹¹⁶ Az általa közölt rajzok – egy oldalnézet és egy alul, illetve egy felülnézet – boltindítás legalsó rétegekővét mutatják (**26. kép**). Az egyenes falsíkról félnyolcszögű, 15 cm oldalhosszúságú falpillér nyúlik be 43–45 cm mélyen a térbe. A pillér és a falsík által bezárt sarkokból egy-egy falívborða és egy-egy átlósan elhelyezkedő borða indul felfelé. A bordák alul egy pontban találkoznak, profiljukból a kő felső felületén is még csak az orrlemezek vehetők ki. A falpillér és a fal által bezárt sarkoktól kb. 20–20 cm-re jobbra és balra egy-egy újabb borða orrlemeze tűnik fel, a rajz alapján csak átlós elhelyezkedésük egyértelmű, irányuk nem.¹¹⁷ A másik kő alsó, vagy felső felületéről Szehlo készített rajzot, bejelölve rajta a bekarcolt tengelyvonalakat, illetve egy kereszt alakú elhelyezőjelet és egy valószínűleg hetes számjegyet

¹¹⁰ Ilyen kialakítású nyíláskeret egy példányát lásd a már említett archív fotón: OMvH Fotótár, ltsz.: 18.874; valamint hasonlókat OMvH Tervtár, 22688, neg. sz.: 110.883–110.885.

¹¹¹ Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 73.1377.1; 73.1374.1; illetve egy római számmal ellátott: MLXV. Mivel e faragványok hátsó része letörtött, elvileg szabadon is állhattak.

¹¹² Ltsz.: 53.584; lásd még Szehlo rajzán *falpillérfő* megjelöléssel, valamint *Békefi 1907*, 205. 77. kép.

¹¹³ Lásd pl. az eperjesi Szt. Miklós-templom déli mellékszentélyének északi pilléreit: *Kahoun 1967*, 89. 6. kép.

¹¹⁴ Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 73.1375.1; illetve egy 313-as számmal ellátott.

¹¹⁵ E sokféleség láttán részben felmerül az a lehetőség is, hogy a csak felmérésekből ismert darabok méretadatai esetleg nem teljesen pontosak, illetve a néhány cm-es eltérések azokkal a kivitelezés során bekövetkezett pontatlanságokkal magyarázhatók, melyekkel álló középkori épületek esetében lépten-nyomon találkozni.

¹¹⁶ *Gerecze 1897*, 141, 142, 155.

¹¹⁷ A faragványról ezt az egy felmérést ismerem. *Tóth M. 1981*, 47. szerint e faragványt Bakay is megtalálta, bár az ásatási naplóban csak egy *nagyméretű, faragott kőről* van szó (OMvH Tervtár, ltsz.: 28281/I. 1972-es napló, 10–11. o.) E boltindításhoz az eddig elmondottak közül nem lehet falpillért kötni, mivel a hátsó részükön törött darabok oldalszélessége 10–11 cm. *Békefi 1907*, 203. említ nyolcszögű pilléreket, ötszögű falpillért, s egy nyolcszögű pillérlábazatot is. Koppány Tibor a kaposvári múzeum balatonszárszói raktárában látott egy Bakay által megtalált boltozatindítást, illetve D4 pillér mellett is talált egy „nagyméretű boltozati töredéket” (*Tóth M. 1981*, 47.). A kaposvári raktárban egyetlen boltindítás van jelenleg, ltsz.: 73.1735.1. Az egyenes falsíkról, egy pontból induló három, kétszer hornyolt profilú borða méretei töredékességük miatt nem vehetők fel. A két szélső borða 50°-os szöveget zár be a fallal, a középsővel pedig 40–40°-ot. A kő egykor falban levő része hosszan hátranyúlik. Alul, kétoldalt törött, illetve erősen lekopott. Tetején illesztési felület, rajta bekarcolt szerkesztési vonalak láthatók.

(20. kép).¹¹⁸ Szintén boltindításról van szó, egy feljebb elhelyezkedő rétegeköről. Az egyenes falsík elé kiugró félnyolcszögű pillérnek a kétszer hornyolt profilú bordák között csak a három elülső oldala vehető ki, melyek méretben megegyeznek a Gerecze felmérésén lévő faragvány megfelelő részével. A pillér kinyúlásának nagysága azonban, mely nagyjából megfelel a Sztehlónál látható falpilléren mért 30 cm-rel, eltér az előző darabnak a rajzon látható nagyságától. A falpillér melletti sarkokból egy-egy falívborða és egy-egy átlósborda indul, illetve egy-egy, a pillér két oldalán lévő falszakasról átlósan a pillér felé induló borda is látható. Utóbbiak, melyeket a rajzon a sarkokból induló átlósbordák jórészt takarnak, azonosak azokkal a bordákkal, melyek orrlemezeit a Gerecze-féle darabon is jelölték az egyenes falsíkon. A két faragvány tehát ugyanolyan rendszerű boltozatindításhoz tartozott, csak a térbe eltérő mértékben benyúló falpilléreken helyezkedtek el, s különböző magasságban. Sztehlo rajzáról az is kiderül, hogy a pillér két oldalán lévő két-két borda, eltekintve a falívektől, páronként átmetsződik egymáson, s a falsíkokról a pillér felé futó bordáknak feljebb szintén át kellett metszeniük egymást.

A boltindításoknak és a pillérfőknek a viszonya nem egyértelmű. A fejezetek tetejéről falpillérek folytatódtak felfelé, ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egy magasabb szinten itt is fecskefarkas indításokkal számoljunk.¹¹⁹ A pillérfők felett azonban más formájú indítások is elhelyezkedhettek, ugyanúgy, ahogy a fecskefarkas boltvállak is – amint ez jóval általánosabb – elképzelhetők fejezet nélkül. Boltozattal összefüggésben még két reneszánsz konzolt kell megemlíteni. Mindkettő derékszögű sarokban állt, a felső illesztési felületükön látható bekarcolt szerkesztési vonalak azonban sajnos nem adnak elég támpontot arra nézve, hogy tetejükről a klasszikus rend szerint, borda nélküli boltozat, vagy, ahogy a gyakorlatban számos esetben megvalósult, gótikus, bordás boltozat indult-e (27. kép).¹²⁰

Hogy mind e faragványok a templomon belül – ha valóban innen származnak – hol voltak elhelyezve, teljesen bizonytalan. Az *in situ* részleteken ugyanis a támaszok még nem jelentkeznek, a falpilléreket valószínűleg nagyobb magasságban, talán konzolokról indították.¹²¹ Az sem bizonyos, hogy a templomban mindhárom hajó boltozva volt. A főhajó beboltozása mindenesetre valószínűnek tűnik, amit az eddig elmondottakon kívül két, nagyméretű zárókőgyűrűből származó töredék is alátámasztani tűnik (28–29. kép).¹²² A zárókő befutó bordáinak végei átmetsződnek a 60–65 cm belső átmérőjű gyűrűn, kétszer hornyolt profiljuk a méreteket tekintve is azonos a két boltozatindítás bordáival. A zárókő legfeltűnőbb megoldása az, hogy a befutó bordák között, a gyűrű külsejét orrtagok díszítik.¹²³ Ugyanehhez a boltozathoz tartozhatott még bordaprofiljuk alapján két csomópont is. Az egyiknél három borda fut át a középponton, egymással 60–60°-os szöget bezárva,¹²⁴ a másikat – melyet már Békefi közzétett – négy, a középponton keresztülfutó borda alkotja, melyek váltakozva 60 és 30°-os szögben csatlakoznak egymáshoz (30–31. kép).¹²⁵ A boltozat vagy boltozatok – melyekhez e töredékek

¹¹⁸ Ezt a faragványt Koppány Tibor még látta a déli apszistól közvetlenül nyugatra, a körítőfalnak támasztva, nagyjából ott, ahol az előbbi boltindítást Gerecze feltárta. A kő feltehetően a balatonszárszói raktárban található.

¹¹⁹ Némileg hasonló megoldást a pozsonyi dóm 16. század elejéről származó déli előcsarnokának boltozatánál látni. Az itt konzolokról induló, többször megtört falpillérek fecskefarkas boltindításba torkollanak bele (Žáry – Bagin – Rusina – Toranová 1990, 78.).

¹²⁰ Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 73.1603.1; 73.1415.1. A konzolokkal a templomban ugyanúgy számolni lehet, ahogy a *quadrum* bármelyik épületéből is származhatnak.

¹²¹ A falpillérek, ha a mellékhajók is boltozva voltak, a templom körítőfalairól, illetve a hajókat szétválasztó pillérekre is indulhattak. A főhajó esetében lehet, hogy csak a szabadon álló pillérek felett, a gádorfalakon jelentek meg. Arra nézve, hogy a szabadon álló pillérek formája feljebb is a lábazat felettivel volt-e azonos, vagy megváltozott, nincsen adatunk.

¹²² Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 73.1591.1, 73.1601.1.

¹²³ Az orrtagok külső profilja a bordákéval azonos, tetejük valószínűleg különvált a boltsüvegtől.

¹²⁴ Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 73.1600.1; fényképét lásd OMvH Tervtár, 22688, neg. sz.: 110.847.

¹²⁵ Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, leltári szám nélkül, *Békefi 1907*, 206. 80. kép.

tartoztak – egykori megjelenésüknek lényeges vonásáról tanúskodik, hogy a nagy számban fennmaradt, a zárókőgyűrű és csomópontok bordáinak profiljával azonos profilú bordák között alaprajzi vetületben íves töredékek is találhatóak.¹²⁶

A somogyvári apátsági templom belsejének összképét a 16. század eleji átépítés után minden valószínűség szerint új boltozata határozta meg legmarkánsabban. A fennmaradt faragványok alapján a boltozat eredeti formája nem rajzolható meg. A töredékek bizonyos stílusösszefüggések felvázolását azonban lehetővé teszik. A siklói várkápolna szentélyének boltozatán a somogyvári faragványokhoz nagyon hasonló formákat figyelhetünk meg. A korábbi kápolnát 1507 és 1515 között Perényi Imre bővítette ki a lakószárny elé kiugró szentéllyel.¹²⁷ A szentélyt körte és pálcattaggal profilált, fejezet nélküli falpillérek tagolják, a fecskefarkas boltindítások ezekből válnak ki. A poligonális záradéokban és a diadalívnél lévő sarkokban két-két borda indul, az északi és déli, egyenes falszakaszokról négy-négy. Utóbbiak megoldása azonos azzal, ami a Gerecze és Sztéhlo rajzain látható boltindításokból kiolvasható. A falív-bordáktól eltekintve a pillérek középső körtetagjaitól jobbra és balra lévő két-két borda átmetsződik egymáson, majd a középtengely irányába futó kettő kissé magasabban szintén metszi egymást (**32. kép**). A kápolna boltozatánál az egyenes szakaszok mellett itt is felhasználtak alaprajzi vetületben íves bordákat is. Ezeket a hasonlóságokat bizonyos mértékig a boltozatok nagyjából azonos időben történt építésének számlájára is írhatnánk. Szorosabb rokonságra utal – mindezekkel együtt – a kápolna keleti, egykor talán címerpajzzsal díszített zárókövének kialakítása. A zárókő külső felületét, a befutó bordák között itt is orrtagok díszítik (**33. kép**). A megoldás Magyarországon nem ismert máshonnan. Tudomásom szerint külföldi emlékek közt is csak kétszer tűnik fel, ezeknél az épületeknél azonban mesternévhez is köthetően. Az építész mind a két esetben Benedikt Ried, aki először, a 15. század utolsó évtizedében, a prágai Ulászló-terem mind az öt boltszakaszának zárókőgyűrűjénél használta ezt a formát, majd még egyszer, a Kutna Hora-i Szent Borbála templom főhajóboltozatának középpontjaként (**34–35. kép**).¹²⁸ Utóbbi esetben tulajdonképpen nem is orrtagok díszítik a zárókőgyűrűt, hanem, a boltozat jelentésszertegeinek értelmezésénél esetleg szintén szerepet játszó, a fénysugár legkézenfekvőbb ábrázolásával összevethető formák. Prága és Kutna Hora, illetve Somogyvár és Siklós között az

¹²⁶ A Rippl-Rónai Múzeum kaposvári raktárában két ilyen, leltári szám nélküli töredék található. Kétszer hornyolt profilú, de méretükben az eddigiektől némileg eltérő bordatöredék több is van a raktárban, pl.: 73.1475.1. Az apátság romjai közül származik két, nagyobb méretű kölap is. Az egyik már Sztéhlo rajzán szerepelt, mint sírkőtöredék. Jelenleg a kaposvári múzeum állandó kiállításán, illetve az ottani raktárban őrzik őket. A faragványok enyhén ívesnek tűnő felületét erősen roncsolt, nagyméretű liliumok díszítik. A lapok felső vége lépcsőzetes kialakítással záródik, rajtuk vaskapcsokhoz tartozó vájatok és csaplyukak láthatók. Takács Imre hívta fel a figyelmemet arra, nem tartozhattak-e ezek a faragványok egykor boltozathoz. A késő gótikus boltozatokat a 15. század elejétől díszítik liliumokban végződő bordaszakaszokkal. A kaposvári darabok – ha valóban boltozati elemek voltak – nagyjából úgy képzelhetők el, mint a meissenai dómhoz a 15. század közepén hozzáépült Fürstenkapelle boltozatának hasonló formái (képét ld. *Nussbaum 1994*, 198. kép). A bordákból álló négykaréjos belső csúcsain látható, egymással szemben elhelyezkedő liliumok a kaposvári faragványok lépcsőzetes végeit, s kapcsokhoz tartozó vájatait is értelmezhetik.

¹²⁷ Garai Jóbót, a siklói vár birtokosát egy 1481. július 14-i oklevélben említik halottként, s vele együtt kihalt a család is (OL DI 24850). A vár, s birtokai így a királyra szálltak, aki 1482-ben eladományozta azokat Corvin Jánosnak (OL DI 67567; 67583). Corvin tizenkét évig birtokolta Siklóst, majd 1494-ben elcserélte Bajnai Both Andrással (*Kubinyi 1981*, 68). 1507 körül aztán Perényi Imre nádor ostrommal foglalta el az akkor bizonytalan helyzetű Bothtól a siklói várat (*Kubinyi 1981*, 68). A kápolnára vonatkozó felszentelési adat Enyingi Török Imre 1515. május 1-én kelt végrendeletében található. A nádorfehérvári bán Perényi Imre nádort, mint fiai gyámját emlékezteti ... *ad illa verba que michi in Soklos tempore benedictionis capelle sue dixit ...* (*Kubinyi 1981*, 69). Az adatot semmiképpen sem, mint azt Kubinyi feltételezte, a már a Garaiak idejében felépült szentély és a korábbi hajó reneszánsz részleteire kell csak vonatkoztatni (ha a reneszánsz részletek a jelenlegi összeállításban egyáltalán 16. századiak, lásd erre: *Koppány 1994*, 374), hanem elsősorban a gótikus szentélyre. Erre utal stíluskritikai érvek mellett az ekkor köréje épült sokszögű bástya is, mely a 16. század előtt nem nagyon képzelhető el Magyarországon.

¹²⁸ Az Ulászló-teremhez lásd: *Fehr 1961*, 24–33; Kutna Horához u.o.: 36–40.

út nehezen képzelhető el lineárisan. Ha az új impulzusokat kibocsátó művészeti központok régi elméletével operálunk, a magyar példákkal kapcsolatban óhatatlanul a budai királyi udvar sejlik fel. Siklós esetében erre utalhat az építető, Perényi személye is, aki mint a király helyettese, idejének jelentős részét tölthette az uralkodó udvarában. Ennél azonban többet ígérő, s messzebbre mutató kérdést felvető kapcsolódási pont az ellenkező irányból is feldereng. Riednek, a cseh király udvari építésének célirányos budai tartózkodása, II. Ulászló magyar királlyá koronázása és az Ulászló-terem építésének kezdete, 1490 körül komolyan felmerült a szakirodalomban.¹²⁹ A feltevés alapját nem gótikus részletek, hanem a prágai vár dísztermének azok a reneszánsz nyíláskeretei képezték, melyeket, a magyar királlyá koronázásával Mátyás örökébe lépő, s annak építkezéseit folytató II. Ulászló budai példák alapján rendelhetett meg. Ennek a vitathatatlan összefüggésnek a másik lehetséges oldaláról – gótikus formák közvetítéséről – már csak Ulászló uralkodásának idejéből, s ellenkező előjellel, Prágából Budára érkező hatást feltételezve esett szó.¹³⁰ Talán azért, mivel köztudott volt, hogy Mátyás *reneszánsz uralkodó*, s fel sem merült, hogy az egyébként gótikus és reneszánsz elemeket a legnagyobb természetességgel együttesen alkalmazó Ried e magától értetődő felfogással a magyar királyi udvarban ismerkedhetett meg. Abban az udvarban, ahová aztán rendszerint makulátlan reneszánsz palotákat fantáziált a tudomány, elfeledkezve a visszakapcsolásnak a lehetőségéről, amit a Prágában – Budával ellentétben – máig fennmaradt emlékek esetleg nyújthatnának. Ha a Buda, s Prága gótikus építésze közötti összefüggések datálása, s a kapcsolatoknak ezek alapján eldönthető iránya jóval kevésbé tűnik is egyértelműnek, mint a reneszánsz közép-kelet-európai recepciójának történetében a fenti összefüggés, talán mégsem jogosulatlan kiindulásként e kapcsolatokhoz a némiképp történelmietlennek tűnő kérdést a következőképp is feltenni: mit is láthatott – a reneszánsz részleteken kívül – Benedikt Ried Budán?¹³¹

¹²⁹ *Fehr 1961*, 24–25, 68.

¹³⁰ Lásd pl. a Zolnay László 1972-es ásatásán előkerült két boltválat, melyen a bordákat nyesett faágak helyettesítik: *Zolnay 1980*, 117–121; *Budapest im Mittelalter*, 249, Kat. Nr. 335; *Pannonia Regia*, VII–20.

¹³¹ Figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban Ried egyik legkülönösebb megoldása, ami a kutna horai és a launy-i templomnál már messziről szembetűnik. A templomokat három-három, egymás után sorolt, homorú oldalú, s hegyes csúcsba kifutó, sátoryszerű tető fedi le. Viktor Kotrba közölte azokat az egykorú forrásokat, melyek alapján egyértelműnek tűnik, hogy az 1541-es tűzvészig a prágai Ulászló-termet is hasonló, az öt boltszakasznak megfelelő öt csúcsos tető fedte le (*Kotrba 1968*, 199–200). Ezekről sajnos ábrázolás sem maradt fenn, mivel az 1493-ban megjelent Schedel–Hartmann-féle világkrónikában a prágai vár még az átépítése előtti, IV. Károly kori állapotában látható. A krónika Budáról közölt metszetén, a királyi palota középső részétől északra, egy konzolokkal alátámasztott, nyílásokkal tagolt erkély teteje felett négy, négyzetes alaprajzú, csúcsba kifutó, sátoryszerű „tető” sorakozik egymás után. E megoldást Lux Kálmán óta a palota konyhájának kéményeivel azonosítják (*Lux K. 1921*, 10–12.), de a kutna horai és a launy-i tetőszerkezetekhez is bátran hasonlíthatók. A kérdés eldöntéséhez se pro se kontra nincsen bizonyíték, mindenesetre, ha az utóbbi lehetőséget vesszük figyelembe, a Prága, s Buda közti elsőség meghatározásánál a metszet datálása mérvadó. Felmerült, hogy a látkép, vagy annak előképe már a hetvenes évek előtt elkészült volna, mivel a jobb szélén elhelyezkedő Mátyás-templom déli tornya, mely ebben az időben épült ki, még nincsen kész. Ha ez a spekuláció nem is felelne meg a valóságnak, az 1493-ban kiadott látkép mindenképpen a prágai díszterem tetejének befejezése előtt kellett, hogy készüljön.